

Wstęp

Problemem kluczowym w tej pracy jest oddzielenie Polaków od Litwinów w okresie od końca XIX do początku XX wieku. Dodatkowym problemem jest niejednoznaczne samo pojęcie „Litwin” w tym czasie. Były bowiem dwa różne pojęcia „Litwin”: Litwin historyczny i Litwin etniczny. Pojęcia te różnią się pod wieloma względami: społecznym, terytorialnym, historycznym, etnicznym i innym. Pod pojęciem Litwina historycznego rozumiemy mieszkańca Litwy historycznej, czyli dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed rozbiorów (sprzed 1795 r., czyli sprzed przynajmniej 100 lat), o różnym pochodzeniu etnicznym (litewskim, polskim, ruskim, niemieckim, francuskim, włoskim, tatarskim i innym), w zasadzie pochodzenia szlacheckiego, wychowanego w kulturze polskiej, funkcjonującego w świecie języka polskiego, najczęściej wyznania katolickiego (oraz innych wyznań chrześcijańskich) i zwolennika tradycyjnej ideologii unijnej polsko-litewskiej (świętość unii z 1569 r.). W takim ujęciu Litwinem historycznym były tak znane osoby jak Stanisław Cat Mackiewicz, jego brat Józef Mackiewicz, Melchior Wańkowicz, Czesław Miłosz czy Józef Piłsudski i wielu innych. Pod względem pochodzenia etnicznego wszyscy wymienieni nie byli pochodzenia polskiego, lecz litewskiego lub ruskiego. Osoby te uważały się za Litwinów w sensie historycznym, ale ostatecznie wybrały polską świadomość narodową.

Z kolei Litwinem etycznym była osoba mieszkająca na terytorium o zwartym osadnictwie litewskim, czyli głównie w ówczesnej guberni kowieńskiej (Żmudź), w północnej części gub. suwalskiej i niewielkiej zachodniej części gub. wileńskiej, bez samego Wilna. Pod względem społecznym byli to głównie chłopci litewscy, w mniejszym stopniu mieszczaństwo i dość nieliczna szlachta. Ci ostatni mieszkali głównie w dawnej Żmudzi, gdzie drobna szlachta

wiodła praktycznie życie chłopskie, zachowała tradycje i język litewski [właściwie dialekt żmudzki]. Za litewskością opowiedzieli się również nieliczni ziemianie, wyjątkowo arystokracja, którzy mieszkali na tym obszarze. Z wyjątkiem ostatniej grupy Litwini etniczni odrzucali ideologię unijną polsko-litewską, całkowicie im obcą oraz język polski, którego miejsce miał zająć litewski.

W niniejszej pracy obydwie pojęcia: Polak i Litwin zostaną użyte w wąskim znaczeniu, ograniczonym tylko do świadomości narodowej danej osoby. Zatem Polakiem lub Litwinem będzie ta osoba, która świadomie i publicznie dała wyraz swojej świadomości narodowej: polskiej lub litewskiej. Z sytuacją taką mamy do czynienia dopiero od samego końca XIX wieku do zamknięcia Uniwersytetu Juriewskiego w 1918 r.

Powszechnie przyjmuje się, że początek litewskiego odrodzenia narodowego nastąpił w 1883 r., kiedy Jonas Basanavičius (jednak wówczas nazywał się Jan Basanowicz) założył w Niemczech (bo nie w Rosji) pierwsze narodowe czasopismo litewskie. Oczywiście jest to data symboliczna, ale dobrze oddaje ona rzeczywisty stan rzeczy w tym czasie. Od tego momentu musiało jeszcze minąć kilkanaście lat, by inicjatywa kilkunastu Litwinów, przedstawicieli nowej inteligencji litewskiej pochodzenia głównie chłopskiego, mogła przynieść konkretne rezultaty. Notabene wspomniany Jan Basanowicz był pochodzenia szlacheckiego. W odniesieniu do Uniwersytetu Juriewskiego można mówić o powstaniu tajnego kółka studentów litewskich dopiero w 1895 r.¹ Do tej pory studenci ci tradycyjnie należeli do polskiej korporacji: Konwentu Polonia i jej kontynuacji „Towarzystwa Miłośników Przyrodoznawstwa”.

Okoliczności powstania kółka studentów litewskich są nieznanne. Ważną rolę odegrało tu wystąpienie studenta Stefana Montwiłła z Konwentu Polonia w 1895 r., który na jednym zebraniu publicznie oświadczył o swojej decyzji wystąpienia z Konwentu. Swoją decyzję motywował niemożnością utożsamienia się z „arystokratycznym Konwentem”. Sam był polskim szlachcicem, pochodził z dworku koło Grynkiszek na Żmudzi, „wyglądającego po chłopsku”². Jest

¹ A. Tyla, *Lietuviai ir Lietuvos jaunimas Tartu Universitete 1802-1918 metais* (Litwini i młodzież Litwy na Uniwersytecie Tartuskim w latach 1802-1918), Vilnius 2013, s. 55.

² Tamże.

to ważna informacja, podana przez Antanasa Tylę, ale nie ma ona nic wspólnego ze sporami polsko-litewskimi czy wyborem opcji litewskiej przez tego doradczyka. Jest prawdą, że Konwent Polonia miał w niektórych latach charakter „arystokratyczny”, który drażnił wielu Polaków należących do tej organizacji, wywodzących się szczególnie z byłego Królestwa Polskiego (mieszczañstwo, chłopstwo, Żydzi) i drobną szlachtę. Występowanie z Konwentu i ponowny powrót do niego zdarzały się dość często w końcu XIX i na początku XX w. i nie było niczym nadzwyczajnym.

Można jeszcze dodać, że wspomniany Stefan Montwiłło należał również do konkurencyjnej wobec Konwentu Polonia – „Kuchni” Stanisława Stempowskiego, gdzie zwano go „Dzikim Człowiekiem” – (a właściwie: lub) *Naturmensch*. Stanisław Czekanowski napisał o nim więcej, nazywał go „pocziwym dziwakiem”, który nie wiedział, jakiej jest narodowości, by w końcu dojść, że jest Polakiem. Później napisał, że miał on złote serce, był „niepoprawnym idealistą, weredykiem”³.

Skądinąd wiadomo, że w październiku 1896 r. z Konwentu Polonia wystąpił Paweł Jakubenas, który należał do współtwórców wspomnianego kółka litewskiego, powstałego w okresie 1895-1896. Oprócz wymienionych wyżej dwóch studentów Uniwersytetu do kółka należało jeszcze kilku studentów Instytutu Weterynaryjnego w Juriewie. Zatem w sumie liczyło ono kilka osób, w tym dwóch lub jednego [np. bez Stefana Montwiłły] studenta Uniwersytetu. Kółko to funkcjonowało w latach następnych. Oficjalnie zostało ono zarejestrowane jako Towarzystwo Studentów Litewskich dopiero w 1906 r., w czasie liberalizacji caratu podczas rewolucji z lat 1905-1907. To dało asumpt do rozwoju tej organizacji.

Bardzo pouczająca jest analiza liczby członków Towarzystwa Studentów Litewskich z lat 1909-1915⁴. Spisano tam 71 osób, ale należy pamiętać, że lista ta była płynna i co kilka lat się zmieniała oraz o tym, że obejmowała ona nie tylko studentów Uniwersytetu, lecz również Instytutu Weterynaryjnego, a może i innych uczelni w Juriewie (np. Wyższych Kursów Uniwersyteckich). Spośród

³ S. Czekanowski, *Beztroskie lata uniwersyteckie. Dorpat 1888-1893*. Do druku podał i przypisami opatrzył J. Trynkowski, „Historia Academica. Studia i materiały” 2012, z. 3, s. 256, 262-263.

⁴ A. Tyla, *Lietuviai...*, s. 68-69.

wspomnianych 71 studentów aż 53 było pochodzenia chłopskiego, a tylko pięciu pochodzenia szlacheckiego. U pozostałych nie podano pochodzenia społecznego (13), ale można przyjąć, że zdecydowana większość z nich nie była pochodzenia szlacheckiego (zapewne poza Aleksandrasem Gurčinasem [czyli Aleksandrem Hurczynem, rodzina szlachecka] i Marijonasem Vendziagolskisem [czyli Marianem Wędziagolskim, podobnie]). Zatem przytłaczająca większość studentów litewskich była pochodzenia chłopskiego. Jest to ważna konstatacja w aspekcie odróżniania Litwinów od Polaków, czyli ustalenia kryterium pochodzenia społecznego.

Kilka słów komentarza wymaga inne ważne kryterium polskości, czyli przynależność do polskich organizacji studenckich. Chodzi głównie o członkostwo Konwentu Polonia i jego kontynuacji (przede wszystkim „Towarzystwa Miłośników Przyrodoznawstwa”). Wśród studentów Uniwersytetu na 35 osób było 11, które w czasie studiów należały do tej organizacji polskiej, a później zadeklarowały swoją litewskość: Edward Andrzejewski, Paweł Jakubenas, Jakub Jasiński, Albert Jawniszko, Witold Juszkiewicz, trzech bracia Kownaccy: Bolesław, Ferdynand i Płaton, Jan Szepiatys, Aleksander Untulis i Jan Wariakois. Jedynie w przypadku wspomnianego A. Untulisa nie ma pewności, którą opcję w końcu przyjął.

Podobne uwagi dotyczą też innych deklaracji narodowych, np. w spisie studentów z 1916 r., kiedy po raz pierwszy pojawiło się kryterium narodowościowe. Na wspomnianą liczbę 35 studentów Uniwersytetu deklarację o polskim pochodzeniu złożyło aż 16 osób. Wszystkie te osoby mogły pozostać przy tej deklaracji, ale później wybrały opcję litewską. Oczywiście należy pamiętać o sytuacji w 1916 r., gdy nie było jeszcze mowy o powstaniu odrębnego państwa litewskiego.

Wśród 35 studentów Uniwersytetu tylko nieliczni należeli do innych organizacji polskich lub byli kojarzeni z polskością. Chodzi o Koło Teologów Polskich (dwie osoby), deklarację narodową w *konduitynym spisku* farmaceuty (jedna) czy bliżej niewyjaśnione kryteria (dwie).

Tę samą myśl o ograniczonym charakterze kryterium przynależności do polskich organizacji studenckich można wyrazić inaczej: jedna i ta sama osoba w ciągu swego życia nieraz zmieniała swoją tożsamość narodową. Fakt ten utrudnia niniejsze badania, bo

nieraz nie wiadomo, do jakiej kategorii zaliczyć danego studenta: do Polaków, do osób polskiego pochodzenia, czy do Litwinów, Białorusinów lub innych. Pewnym drogowskazem przemawiającym za uznaniem danej osoby za Litwina będą trzy kryteria: pochodzenie chłopskie, nazwisko litewskie i miejsce urodzenia na Litwie etnicznej. Należy jednak pamiętać, że kryteria te mogą być nieraz zawodne.

Należy dodać, że w przypadku niemożności ustalenia tożsamości narodowej danego studenta przyjęto zasadę umieszczenia go w osobnym opracowaniu niżej podpisanego pt. *Dorpatczycy. Studia o Polakach i Polkach na Uniwersytecie Dorpackim* w rozdziale pt. „Osoby o nieustalonej tożsamości narodowej”.

W niniejszej pracy oddzielono studentów Uniwersytetu od tzw. słuchaczy farmacji, którzy w rezultacie reformy z 1893 r. zostali wyłączeni z grona studentów. Ich studia były znacznie krótsze, bo liczyły od trzech do czterech semestrów, czyli od półtora do dwóch lat. O pierwszych będzie mowa w rozdziale I, o tych drugich – w rozdziale II.